

Mitä merkitystä rangaistuksella on?

Antti Kauppinen

Teosta *Rikoksen ja rangaistuksen filosofia* varten

Luonnos, 21.2.2021

Jokunen viikko ennen tämän tekstin kirjoittamista minulta varastettiin taas kerran pyörä. En juuri elättele toivoa siitä, että poliisit saisivat tekijän kiinni, vaikka epäilemättä metsästävätkin häntä yötä päivää. Mutta entä jos saisivat? Olisiko kaikki moraaliselta kannalta kunnossa, jos saisin pyöräni hyväkuntoisena takaisin ja jonkinlaisen rahallisen korvauksen menetetyistä käyttömahdollisuuksista? Kansan oikeustaju vaikuttaa sanovan, että ei. Vahingon hyvittäminen ei tunnu riittävän. Tekijän pitää myös saada *rangaistus* teostaan.

Mutta miksi, jos teon voi hyvittää? Ja vaikka tekoa ei voisi hyvittää, miksi tuottaa lisää kärsimystä maailmaan tekijää rankaisemalla, kun se ei kuitenkaan tee tekoa tekemättömäksi? Perinteiset vastaukset jakautuvat tunnetusti kahteen pääryhmään. Retributivistit sanovat, että tekijä *ansaitsee* kovaa kohtelua tekonsa takia, jos hän on siitä moraalisesti vastuussa. Seurauseetikot sanovat, että rangaistus on oikeutettu silloin, kun se (tai rankaisemisen käytäntö, jonka osa se on) tekee tulevaisuudesta jotenkin paremman esimerkiksi pelotevaikutuksen takia. Heidän silmissään retributivismi ilmentää alkukantaista ja irrationaalista kostonhimoa, kun taas retributivistille seurausetikko unohtaa sen, mikä on rangaistukselle olennaista, nimittäin että se perustuu moraaliseen vastuuseen menneisyydessä tehdystä vääryydestä ja että sen on oltava siihen nähden oikeasuhtainen.

Tämä ikivanha kiista on kannustanut monia filosofeja pohtimaan, voisiko rangaistukselle löytää oikeutuksen, joka ei perustuisi sen enempää ansaitsemiseen kuin hyviin seurauksiinkaan. Yksi mielenkiintoinen vaihtoehto on rangaistuksen *ilmaisullisen tehtävän* korostaminen. Onhan uskottavaa, että laillinen rangaistus kertoo siitä, että yhteisö tai ainakin

suuri osa sen jäsenistä paheksuu säännön rikkojaa. *Ekspressiivinen* teoria rangaistuksen oikeutuksesta pyrkii oikeuttamaan rangaistukseen kuuluvan kovan kohtelun (*hard treatment*) sillä, että se ilmaisee asiaankuuluvia asenteita. Tässä luvussa esittelen oman versioni ekspressiivisestä teoriasta, joka korostaa sitä, mitä tekijän rankaiseminen kertoo yhteisön suhtautumisesta rikoksen *uhriin*.¹ Selitän, kuinka se välttää ainakin jotkut tekijäkeskeiselle ekspressivismille esitetyistä haasteista. Ydinajatuksena on, että jos arvostamme ja kunnioitamme rikoksen uhreja tasavertaisina kansalaisina, emme jätä puuttumatta heille tehtyihin vääryyksiin, vaan toimimme tavalla, joka konkreettisesti ilmaisee paheksuntaa. Vain ja ainoastaan jos teemme säännönmukaisesti niin, uhrilla on hänelle moraalisesti kuuluva oikeudenhaltijan status myös sosiaalisessa todellisuudessa.

1 Rangaistuksen ilmaisutehtävä

Ekspressiivisen rangaistusteorian ymmärtämiseksi on hyvä aloittaa kysymällä, mikä ylipäänsä tekee jostain rangaistuksen. Tiedämme kyllä, millaiset asiat ovat rangaistuksia. Ennen varkailta saatettiin katkaista käsi tai heidän saatettiin laittaa häpeäpaaluun. Nyt voidaan tuomita sakkoihin, yhdyskuntapalveluun tai vankeuteen. Mutta käden voi katkaista tai vankilaan heittää muutenkin kuin rangaistuksena. Mikä siis on rangaistukselle olennaista?

Ensimmäinen ilmeinen ehto on, että rangaistus ainakin oletettavasti aiheuttaa rangaistulle jotain *haittaa* tai *vahinkoa* verrattuna rankaisematta jättämiseen. Tämän haitan ei tarvitse olla kipua tai kärsimystä – rikkaallekin määrätty sakko on rangaistus, vaikkei se tuntuisi missään – eikä sen välttämättä tarvitse olla pitkällä tähtäimellä haitallinen (voihan

¹ Alun perin kehittelin näkemystä artikkelissa Kauppinen 2015.

käydä niinkin, että vankilassa istuminen saa rikollisen parantamaan tapansa ja elämään itsensäkin kannalta kaiken kaikkiaan paremman elämän).²

Toinen rangaistukselle olennainen piirre on, että sen on *tarkoitus* aiheuttaa rangaistulle haittaa tai vahinkoa (tai ainakin kohdella häntä tavalla, jonka voi odottaa tekevän niin) *siksi*, että hän on rikkonut sääntöä tai lakia ja on vastuussa siitä. Pieleen menneen leikkauksen aiheuttama vahinko ei tietenkään ole rangaistus. Sitä ei ole myöskään karanteeniin asettaminen tartuntataudin takia, vaikka siitä voi olettaa olevan haittaa yksilölle. Sen sijaan poikittaisesta mailasta jäähyille laittaminen on rangaistus, joskaan ei oikeudellinen sellainen.

Kolmanneksi, rangaistus on asianmukaisen auktoriteetin – oli se sitten tuomari, erotuomari, tai vanhempi – määräämä ja toteuttama. Jos poliisi pamputtaa lakia rikkonutta mielenosoittajaa, kyseessä ei ole rangaistus vaan joko tehtävän suorittaminen tai poliisiväkivalta. Sellainen ei tietenkään ole myöskään Twitter-ajojahti, joka saattaa muuten täyttää rangaistuksen tuntomerkit.

Ekspressiivinen teoria rangaistuksen *luonteesta* (ei välttämättä sen oikeutuksesta) lisää näihin ominaisuuksiin sen, että auktoriteetin määräämä tarkoituksellinen haitta säännön rikkomisesta vastuussa olevalle ei ole rangaistus, ellei se myös ole *konventionaalinen keino rankaisijan tai yhteisön moraalisen paheksunnan tai suuttumuksen ja niihin liittyvien arvostelmien ilmaisemiseksi* (Feinberg 1965). Joel Feinberg perustelee tätä muun muassa sillä, että näin voimme tehdä eron sakon ja rangaistuksen välillä. Tämä on ainakin suomalaiseseen korvaan hieman outo perustelu – puhummehan luontevasti ”sakkorangaistuksesta”. Mutta käsitteellisestä naapurustosta löytyy toinen ero, johon ajatus soveltuu paremmin, nimittäin maksun ja rangaistuksen ero (Sandel 2012, 65–70). Esimerkiksi

² Jotkut, kuten David Boonin (2010), esittävät, että vaikkapa vankilaan joutuminen jää vain yritykseksi rangaista, jos vangitulla menee vankilassa paremmin kuin olisi mennyt sen ulkopuolella. Tämä ei ole minun kannaltani oleellinen kysymys, joten jätän sen avoimeksi.

kirjaston myöhästymismaksu ei kenties ole rangaistus, vaikka se täyttää muut ehdot, koska se ei konventionaalisesti ilmaise moraalista paheksuntaa (tai niin ainakin toivon useammankin paikkakunnan kirjastojen pääasiallisena rahoittajana). Feinberg korostaa, että rangaistuksella on *symbolinen* ulottuvuus – se kertoo, että tuomitsemme tietynlaiset teot ja kantaa mukanaan sosiaalista stigmaa. Linnaan joutuminen tai ylinopeussakkojen saaminen on hävettävää ja tarkoitettu sellaiseksi, vaikka moni ehkä jättääkin häpeämättä.

Vaikuttaisi siis siltä, että jonkinlainen ilmaisutehtävä on osa sitä, mikä tekee rangaistuksesta rangaistuksen. Mutta tämä nopea luonnos jättää monta kysymystä auki. Mitä asenteita rankaiseminen ilmaisee? Kenen asenteita? Ketä kohtaan? Ja millä tavalla? Vastaukset eivät ole ilmeisiä. Koska ne vaikuttavat ilmaisutehtävän merkitykseen rangaistuksen oikeutukselle, palaan niihin seuraavissa osioissa.

2 Ekspressiivinen teoria rangaistuksen oikeutuksesta ja sen haasteet

Kuten esimerkiksi David Boonin (2010) korostaa, rangaistus muodostaa lähtökohtaisesti moraalisen ongelman. Onhan yleisesti ottaen väärin tarkoituksella vahingoittaa toisia, olivatpa he rikkoneet jotain sääntöä tai eivät. Miksi ja milloin laillinen rangaistus olisi poikkeus tästä yleisestä säännöstä? Kuten jo mainitsin, perinteiset filosofiset oikeutusyritykset jakautuvat kahteen pääryhmään, retributivistiseen ja seurauseettiseen, jotka vetoavat karkeasti sanoen ansaittuun kärsimykseen tai hyviin seurauksiin. Olisiko mahdollista, että rankaisemisen voisi oikeuttaa näiden sijaan sen ilmaisutehtävään vetoamalla? Yleisellä tasolla tarkasteltava väite on seuraavanlainen:

Yleinen ekspressivismi rangaistuksen oikeutuksesta

Lainrikkajan tarkoituksellinen kova kohtelu oikeudellisten auktoriteettien toimesta on oikeutettua, koska se on ainoa tai paras tapa ilmaista yhteisön asianmukaista paheksuntaa.

Tämä on selkeästi pelkkä luonnos, koska se jättää auki muun muassa olennaisen kysymyksen siitä, miksi paheksuvan asenteen ilmaiseminen oikeuttaisi kovan kohtelun ja milloin paheksunta on asianmukaista. Mutta se voi kuitenkin toimia tarkastelun lähtökohtana.

Ensimmäinen ilmeinen haaste ilmaisulliselle oikeutukselle on se, että paheksuntaa voi ilmaista ilman kovaa kohtelua. Jo Feinberg huomautti, että jos rangaistuksen tehtävä on *vain* stigmatisoida rikollinen, sen voisi tehdä aiheuttamatta tuskaa tai vahinkoa ”huolellisesti rakennetun julkisen rituaalin avulla” (1965, 115–116). Eihän ole vaikea keksiä tapoja julkisesti nöyryyttää ihmisiä. Pyörävarkaan voisi laittaa kävelemään ympäri kaupunkia selässään kyltti ”Olen pyörävaras”. Tällaiseen rangaistus tosin aiheuttaa epäilemättä henkistä kärsimystä, joten rikolliseen kohdistuvan vääryyden tekemisen riskiä pienentäisi edelleen, jos joku sopiva henkilö, kuten tuomari, yksinkertaisesti toteaisi, että yhteisö paheksuu lain rikkojaa tai muuten käyttäisi kieltä, joka ilmaisee tekijän paheksuntaa tai teon tuomitsemista. Miksi rangaistukseen pitäisi siis liittyä ”tuskan seremonia”, kuten Bernard Williams (1997, 100) toteaa Nietzscheen viitaten, jos se vain ilmaisee paheksuntaa? Tai toisin päin: miksei pelkkä nuhteleva ole rangaistus?

Toinen ilmeinen haaste perustuu siihen, että yleisesti ottaen paheksomme vain moraalisesti vääriä tekoja. Toki laki kieltää monia tällaisia tekoja, jotka ovat lakikielellä *mala in se* eli itsessään pahoja, kuten murha tai varkaus. Mutta se kieltää myös monia tekoja, jotka eivät ole itsessään moraalisesti pahoja ja joilla ei ole kenellekään haitallisia seurauksia ainakaan siinä määrin, että ne olisivat mitenkään paheksuttavia, jos niitä ei olisi lailla kielletty (Brooks 2012, 111–112). Tällaisista *mala prohibita* -rikoksista tyypillinen esimerkki on se, että taitava kuljettaja ajaa priimakuntoisella Audilla 95 km/h tyhjällä tiellä hyvällä ilmalla huolimatta 80 km/h rajoituskylyistä, eikä aiheuta kenellekään mitään vahinkoa. Ennen nopeusrajoitusten käyttöönottoa Suomessa vuonna 1968 tällaisessa teossa ei kai olisi ollut

mitään moitittavaa. Mutta jos teko ei ole itsessään paheksuttava, miksi siitä olisi oikeutettua rangaista paheksunnan ilmaisemiseksi? Toisaalta laki sallii monia itsessään moraalisesti pahoja tekoja, kuten puolison tai epämuodollisen lupauksen pettämisen. Pitäisikö ekspressivistin mukaan siis aviorikkojan joutua vankilaan?

Antony Duffin (2001) kommunikatiivinen teoria rangaistuksesta pyrkii vastaamaan näihin ja muihinkin ekspressivismin haasteisiin. Duffin perusidea on, että rangaistus lähettää viestin yhteiskunnalta rikolliselle. Se kommunikoi paheksuntaa, jonka rikollinen ansaitsee rikoksensa takia ja pyrkii siten taivuttelemaan hänet katumaan, uudistumaan ja sovittamaan välinsä uhrinsa kanssa. Se, että rangaistus määritellään muodollisten ja institutionalisoitujen menettelytapojen kautta osoittaa, että kyseessä ei ole yksittäisen virkamiehen asenne vaan koko yhteisön. Siten rangaistus kertoo rikolliselle, että hänellä on yhteisön arvoihin nojaava peruste olla tekemättä tekemänsä kaltaisia tekoja ja katua tekemäänsä. Kun kyseessä on *malum in se*, rikoslaki ei itse luo vääryyttä, mutta kertoo, että siinä on kyse koko yhteisöä liikuttavasta asiasta. Koska esimerkiksi puolison pettäminen ei tällä tavalla kosketa koko yhteisöä, siitä ei pidä oikeudellisesti rangaista. Kun kyseessä on *malum prohibitum*, kielletty teko on tyyppiä, joka yleensä johtaa kaikille kuuluvaan haittaan. Tällaisten *riskien* välttäminen oikeuttaa laillisen kiellon, joka on itsessään peruste olla tekemättä tekoa.

Duffin argumentin kannalta on tärkeää, että rikollinenkin on edelleen liberaalin ja demokraattisen yhteisön jäsen ja että häntä tulee siten edelleen kohdella kunnioittavasti tasavertaisena oikeussubjektina. Olemme siten rikollisille velkaa sen, että kohtelemme heitä edelleen rationaalisina moraalitoimijoina, jotka ainakin periaatteessa kykenevät tunnistamaan moraaliset perusteet ja vastaamaan niihin. Tämä on tärkeä syy sille, miksi Duff hylkää pelotevaikutukseen tai pelkkään rikosten ehkäisemiseen perustuvan oikeutuksen rangaistukselle: jos saamme toisen tekemään mitä haluamme vain uhkailemalla tai estämällä toimintamahdollisuuden sen sijaan, että esittäisimme hänelle vakuuttavia perusteluja, emme

anna hänelle tilaisuutta harkita tekojaan itse ja muuttaa toimintaansa autonomisesti muutenkin kuin vain omaa etuaan laskelmoiden. Korostaessaan yksilön kunnioituksen ja rationaalisen vakuuttamisen yhteyttä Duff tulee lähelle esimerkiksi Jürgen Habermasin (1994) jatkokehittelyä Kantin etiikasta.

Mutta millä tavalla kova kohtelu, kuten vankeus tai yhdyskuntapalvelu, sitten edistää rikollisen autonomista moraalista harkintaa? Duffin ydinajatus on, että se toimii eräänlaisena *katumusharjoituksena* (penance). Sen tarkoitus on, että tuomittu tajuaa hänen kohdistetut vaatimukset oikeutetuiksi ja kärsii siten tunnontuskia tekonsa takia. Jos näin käy, hän pidättyy jatkossa vastaavista teoista ja pyrkii sovittamaan menneet tekonsa. Duff korostaa, että kuten kiittämisen tai palkitsemisenkin tapauksessa, teot puhuvat lujempaa kuin (pelkät) sanat. Esimerkiksi vapauden rajoittaminen alleviivaa rikolliselle, että hänen tekonsa taustalla ollut ajattelutapa estää yhteisön normaaliin toimintaan osallistumisen (2001, 149). Sen täytyy kestää riittävän pitkään, koska katumuksen täytyy mennä syvälle – siihen kuuluu uudistuminen, joka vaatii rikolliselta aikaa ja vaivaa.

Kommunikatiivinen teoria vastaa epäilemättä ainakin osittain ekspressivismin ilmeisimpiin haasteisiin. Keskeisimmässä tapauksessa vapausrangaistus viestii rikolliselle, että yhteisön näkökulmasta hänellä on syytä katua ja muuttua – vaikka edelleenkin ei ole aivan selvää, miksi pelkkä sanominen ei riitä tähän – ja ikään kuin pakottaa rauhoittumaan ja pohtimaan asiaa siinä toivossa, että ajattelutapa muuttuu. Mutta entä jos tiedetään, että rikollinen ei kuitenkaan tule katumaan tai ei kykene kommunikoimaan? Tai että hän jo valmiiksi katuu tekoaan ja on halukas sovittamaan sen mahdollisuuksien mukaan? Nämä kommunikaatio-ongelmat muodostavat kolmannen haasteen ekspressivismille (vrt. Brooks 2012, 119; Glasgow 2015, 604). Duff puolustautuu sillä, että kommunikaatio voi aina epäonnistua ja että liberaalin valtion täytyy aina jättää rikolliselle tilaisuus kieltäytyä viestin vastaanottamisesta. Mutta vaikka hyväksyisimme nämä huomiot, ongelma ei häviä, koska

edelleen jää avoimeksi, miksi asenteiden ilmaisu oikeuttaisi kovan kohtelun, jos se etukäteen tiedetään toivottomaksi tai tarpeettomaksi.

Muut ekspressivistit ovatkin hylänneet keskittymisen vain rikolliselle viestimiseen. Joshua Glasgow'n (2015) mukaan rankaiseminen ei sinänsä tähtää rikolliselle tai kenellekään muulle viestimiseen vaan puhtaasti ilmaisee yhteisön asenteita ilman aiottua yleisöä. Oikeutuksen kannalta olennaista on vain, että asenne on oikeutettu ja että rankaiseminen on sen ilmaisun kannalta välttämätöntä. Jälkimmäisestä Glasgow esittää, että vaikka periaatteessa tuomitsemista voisi ilmaista ilman rankaisemista, tosiasiasa ilmaisukeinomme ovat rajallisia – samoin kuin pelkkä ”kiitti” ei tyydyttävästi ilmaise kiitollisuutta ihmiselle, joka on pelastanut henkeni sukeltamalla myrskyssä mereen, pelkkä ”emme hyväksy tuollaista käytöstä” ei tyydyttävästi ilmaise yhteisön paheksuntaa alaikäisen hyväksikäytöstä. Mutta miksi ei? Bill Wringe (2016) kritisoi Glasgow'ta siitä, että hän ei riittävästi huomioi asenteiden ilmaisun konventionaalisuutta. Itku voi olla surun luonnollinen ilmaisutapa, mutta vaikkapa vankilaan heittäminen ei samalla tavalla luonnollisesti kerro yhteisön asenteista. Kulttuurisesti muovautuneita asenteiden ilmaisutapoja taas voi muuttaa.

Wringen (2016) oma versio ekspressivismistä esittää, että rangaistukseen kuuluvan kovan kohtelun tarkoitus on viestiä *yhteisön jäsenille*, että säännöt ovat voimassa ja niiden rikkomiseen suhtaudutaan vakavasti. Onhan selvää, että jos esimerkiksi taklaaminen on kielletty junioripeleissä, mutta siitä ei ole tekijälle mitään kielteisiä seurauksia, puhe ”kieltämisestä” on tyhjää. Tämä selittää myös sen, miksi rangaistuksen tuomitsemisen täytyy olla julkinen teko – Duffille ja Glasgow'llehan se voisi periaatteessa olla salainen. Wringelle ilmaistut asenteet kuuluvat valtiolle kollektiivisena toimijana (2016, 45). Tämä herättää kiintoisia kysymyksiä siitä, mikä on instituutioiden ja niiden jäsenien asenteiden välinen suhde – milloin ylipäänsä voimme lukea esimerkiksi valtiolle asenteita? Onhan selvää, että kansalaisten asenteet moniin tekoihin vaihtelevat – ajatellaan esimerkiksi paperittomien

ihmisten auttamista. Ja lukeutuuko esimerkiksi suuttumus tai paheksuminen näihin asenteisiin? Palaan tähän omaa näkemystäni luonnostellessani.

Olipa kyse kenen tahansa asenteista, niihin liittyy myös neljäs keskeinen haaste ekspressivismille. Vaikuttaa selvältä, että jotta paheksunnan ilmaiseminen voisi oikeuttaa rankaisemisen, paheksunnan itsensä täytyy olla oikeutettua. Voihan hyvin olla, että iranilaisten enemmistö tai Iranin valtio moraalisesti paheksuu homoseksuaalisuutta, mutta tämä ei anna moraalista oikeutusta kovalle kohtelulle sen johdosta. Thom Brooks väittää kuitenkin, että jos ekspressivistit vetoavat oikeutettuun paheksuntaan, ekspressivismi osoittautuu yhdeksi retributivismin muodoksi (2012, 111). Hänen ajatuksensa on, että paheksunta on oikeutettua vain jos rikollinen *ansaitsee* paheksuntaa ja siten sitä ilmaisevan rangaistuksen. Tämä veisi pohjan pyrkimykseltä ohittaa vanha retributivismin ja konsekventialismin kiista ilmaisutehtävään vetoamalla.

Vastataksaan tähän haasteeseen ekspressivistin on siis löydettävä vaihtoehtoinen selitys sille, miksi ja milloin yhteisön tai instituutioiden moraalinen paheksunta on oikeutettua. Yritän seuraavassa osiossa antaa uhrin asemasta lähtevän vastauksen tähän haasteeseen. En voi väittää, että ajatus on aivan uusi – siellä täällä kirjallisuudessa vilahtaa myös tämän suuntaista kieltä. Esimerkiksi Glasgow puolustaa tuomitsemisen ilmaisemista rankaisemalla vedoten siihen, että se on välttämätöntä arvojemme toteuttamiseksi ja kollektiivisen moraalisen identiteettimme ilmaisemiseksi (2015, 628). Tässä yhteydessä hän toteaa, että rankaisematta jättäminen ”merkitsee myös epäonnistumista uhrin arvon ilmaisemisessa: rangaistus toimii osin uhrin puolesta vahvistaessaan hänen täyden ihmisarvonsa vastoin [tekijän] karkeaa ja harhaista ylivaltaa pyrkimystä.” (2015, 627) Myös Duff huomauttaa ohimennen, että yrityksen pakottaa tekijä katumaan oikeuttaa ”osin se, minkä olemme velkaa uhrille ja yhteisölle, joka on osallinen uhrille tehdyssä vääryydessä ja jonka arvoja vastaan on rikottu” (2001, 123). Mutta nämä huomiot ovat vain pääargumenttia

täydentäviä. Voisiko uhriin kohdistuvat asenteet nostaa keskeiseksi rangaistuksen oikeutukseksi?

3. Asenteiden ilmaisu, moraalinen status ja laillinen asema

Oma vastaukseni kielteisten asenteiden oikeuttamisen haasteeseen perustuu kielteisten reaktiivisten asenteiden ilmaisun ja oikeudellisen statuksen väliseen yhteyteen. Käytän siitä sen takia hieman kömpelöä ilmausta *statusekspressivismi*. Yksi tärkeä inspiraation lähde sille on Jean Hamptonin versio retributiivisesta teoriasta, joka korostaa sekä rikoksen että rankaisemisen ilmaisullista ulottuvuutta. Hänen mukaansa rikollinen ilmaisee toiminnallaan, että hänen omien päämääriensä saavuttamisella on korkeampi arvo kuin uhrin päämäärien saavuttamisella. Näin tehdessään hän ilmaisee virheellisen arvoarvostelman, jonka mukaan hän on uhria tärkeämpi tai arvokkaampi (Hampton 1992, 1672–1677). Retributiivinen rangaistus vastaa tähän, kun se ”nujertaa väärintekijän uhrin puolesta ... ja siten symboloi väärintekijän ja uhrin oikeaa suhteellista arvoa” (Murphy ja Hampton 1988, 125). Hamptonille rangaistus ikään kuin kiistää väärintekijän epätoden väitteen ja peruuttaa hänen lähettämänsä viestin.

Omalta kannaltani olennaista Hamptonin ajatuksessa on, että rankaiseminen perustuu tekijän ja uhrin arvoon tai asemaan suhteessa toisiinsa. Mutta hänen huomionsa jättävät varsin metaforiseksi sen, missä mielessä rangaistus ja vain rangaistus ”peruuttaa” rikoksen lähettämän viestin. Jotta pääsisimme täsmällisempään muotoiluun, on hyvä lähteä liikkeelle korostamalla sitä, että voimme ilmaista asenteita kahdella eri tavalla (Kauppinen 2015, 1722–1723). *Symbolinen* ilmaisu on konventionaalisten merkkien, kuten sanojen, kuvien ja eleiden käyttämistä. Tässä mielessä rakkautta voi ilmaista sanomalla ”minä rakastan sinua!”.

Toiminnallinen ilmaisu taas on sellaisten tekojen tekemistä, jotka ovat omassa kontekstissaan (johon kuuluvat esimerkiksi tekotilanne ja taustakulttuuri) parhaiten tulkittavissa järkeviksi

olettamalla, että tekijällä on kyseessä oleva asenne. Tässä mielessä rakkautta voi ilmaista nousemalla aamulla puristamaan kumppanilleen tuoretta appelsiinimehua tai näkemällä vaivaa sen eteen, että isoja asioita koetaan yhdessä. Toiminnallinen ilmaisu tarkoittamassani mielessä ei edellytä sitä, että tekijällä välttämättä tosiasiasa on hänen tekonsa ilmaisema asenne – myös teeskentelijän teot voivat ilmaista rakkautta. Toisaalta voimme myös sanoa, että tietynlainen asennoituminen toiseen ihmiseen on sisäisessä suhteessa tekoihin, jotka ilmaisevat sitä. Sisäisistä tunteista riippumatta ihminen, jonka teot eivät ikinä ilmaise rakkautta sen kohteelle (vaikka niin olisi mahdollista tehdä), rakastaa toista korkeintaan puutteellisesti.

Myös kollektiiviset toimijat kuten yritykset tai valtiot voivat ilmaista asenteita toiminnallisesti. Ylläolevan määritelmän mukaisesti näin on silloin, kun niiden toiminta ei ole tulkittavissa mielekkääksi, ellei niille lueta tiettyjä päämääriä ja kollektiivisen toiminnan perustaksi hyväksytyjä oletuksia. Kuten laaja kollektiivista toimijuutta koskeva filosofinen kirjallisuus on osoittanut, näiden päämäärien ja oletusten ei välttämättä tarvitse olla kollektiivisen toimijan muodostavien yksilöiden jakamia (esim. Pettit ja List 2011; Tuomela 2013) – jos Philip Morrisin Internationalin toiminnassa ei ole järkeä ellei sille lueta uskomusta tupakoinnin vaarattomuudesta, voimme perustellusti sanoa, että Philip Morris International ei pidä tupakkaa vaarallisena, vaikka kaikki sen työntekijät ajattelisivat toisin. En tässä yhteydessä yritä tarkemmin määritellä, millä tavalla kollektiivisten toimijoiden täsmälleen tulee olla rakentuneita, jotta niillä olisi asenteita. On kuitenkin uskottavaa, että jotta yhteiskunnalle voisi lukea asenteita, sen nimissä konkreettisia tekoja tekevien yksilöiden toiminnan täytyy perustua julkisiin ja kollektiivisesti hyväksytyihin sääntöihin ja menettelytapoihin.

Argumenttini kannalta on tärkeää, että nimenomaan paheksunnan ja tuomitsemisen kaltaisia *reaktiivisia asenteita* (Strawson 1962) voi lukea kollektiivisille toimijoille vain

silloin, kun ne säännönmukaisesti reagoivat tietynlaisiin tekoihin pyrkimällä tavalla tai toiselle tuottamaan haittaa niiden tekijöille ja tekemällä selväksi, että pyrkivät aiheuttamaan sitä nimenomaan vastauksena kyseiseen tekoon, koska se on kollektiivin normatiivisen itseymmärryksen vastaista. Niinpä esimerkiksi riippumatta Jeff Bezosin tai muiden pomojen mielentiloista, voimme sanoa, että Amazon paheksuu työntekijöiden myöhästymistä, jos heiltä alennetaan palkkaa tai he saavat potkut myöhästymisen takia, ja tämä tehdään heille jo etukäteen selväksi. Jos vain joku puhemies sanoisi Amazonin nimissä, että Amazon paheksuu myöhästymistä, mutta sillä ei olisi tällaisia seurauksia myöhästyneelle, kyseessä olisi onton puhe, samaan tapaan kuin vaikkapa uiguurien vainoamisen tuomitseminen sanoilla samaan aikaan kun käy normaalisti kauppaa Kiinan kanssa.

Olemme jo lähellä sitä, että ilmaistakseen paheksuntaa, yhteiskunnan on kohdeltava rikollista jollakin tavalla kovasti. Mutta tämä jättää vielä auki sen, mikä tekee paheksunnan ilmaisemisesta oikeutettua. Vastaus tähän alkaa toisesta johtajatuksistani, jonka voi ytimekkäästi (joskin hieman kryptisesti) ilmaista sanomalla, että *normatiivinen status päältä asenteiden toiminnallista ilmaisua*. Tämän ajatuksen ymmärtämiseksi voi aloittaa pohtimalla ensin vaikkapa sitä, mikä *de facto* tekee vaikka Yhdysvaltojen presidentistä VIP:n. Vastaus on se, että häntä kohdellaan säännönmukaisesti tavalla, joka toiminnallisesti ilmaisee erityistä kunnioitusta – hänen ei tarvitse jonottaa niin kuin muut, hän saa parasta ruokaa ja mukavinta kyytiä ja hänen turvallisuuteensa kohdistuvia uhkia valvotaan aktiivisesti ja niihin puututaan aggressiivisesti pienellä kynnyksellä. Jos ihmiset hänen ympärillään eivät säännönmukaisesti tekisi tällaisia erityistä arvonantoa ilmaisevia tekoja, hänellä ei olisi lainkaan erityisasemaa.

Seuraava askel argumentissa on, että moraalista näkökulmasta olemme kaikki tärkeitä – emme erityisen tärkeitä verrattuna toisiin vaan yhdenvertaisia. Jätän tässä avoimeksi, keillä täsmälleen on täysi moraalinen status eli asema ja miksi. Perusajatuksen avaamiseksi riittää, että kaikilla kansalaisilla on lähtökohtaisesti tiettyjä moraalisia oikeuksia,

jotka konstituivat heidän moraalisen asemansa. On esimerkiksi moraalisesti väärin heitä kohtaan tehdä heille väkivaltaa tai viedä heidän omaansa ilman lupaa. Moraalinen asema ei riipu siitä, kuinka ihmisiä tosiasiallisesti kohdellaan. Sen sijaan se asettaa vaatimuksia sille, kuinka heitä tulee kohdella.

Oleellinen kysymys on siis, kuinka taata se, että yksilöitä tosiasiasa kohdellaan heidän moraalisen statuksensa vaatimalla tavalla, eli milloin heillä on tosiasiallisesti *oikeudenhaltijan* normatiivinen status. Edellä sanotun perusteella vastaus tähän on selvä: vain silloin, kun heitä säännönmukaisesti kohdellaan tavalla, joka toiminnallisesti ilmaisee (yhtäläistä) kunnioitusta ja arvostusta. Tämä ilmenee monella tavalla, mutta kysymyksemme kannalta olennaista on, että siihen kuuluu keskeisesti paheksunnan toiminnallinen ilmaiseminen silloin kun yksilön oikeuksia loukataan. Jos yksilölle voi tehdä mitä tahansa ilman, että yhteiskunta toiminnallisesti ilmaisee paheksuntansa kovalla kohtelulla, kyse ei ole vain siitä, että hänen oikeuksiaan loukataan, vaan hän ei myöskään tosiasiallisesti ole oikeudenhaltija. Jos vaikkapa vierastyöläisen palkan voi jättää maksamatta ilman rangaistusta, hänen oikeutensa on vain moraalinen, ei laillinen. Kääntäen, koska vaikkapa yliopistolle tosiasiasa koituisi oikeudellisia seuraamuksia, jos se jättäisi minun palkkani maksamatta, minulla olisi edelleen oikeudenhaltijan status, vaikka oikeuttani tosiasiasa loukattaisiinkin. Status ei riipu siitä, mitä tapahtuu, vaan siitä, kuinka tapahtuneeseen (säännönmukaisesti) vastataan. Niinpä vaikkapa ruumiillinen koskemattomuus ei tarkoita sitä, ettei kukaan pysty koskemaan henkilöön luvatta vaan sitä, ettei kukaan voi koskea häneen luvatta *ilman yhteiskunnan sanktiota*. Rankaiseminen on siis käsitteellisesti sidottu tosiasialliseen oikeudenhaltijan asemaan, joka puolestaan on moraalisten oikeuksien toteutumisen edellytys.

Pääargumenttini rankaisemisen ilmaisulliselle oikeutukselle on siis tiivistettynä seuraava:

1. Säännönmukaisesti ja toiminnallisesti ilmaistut yhteiskunnalliset reaktiiviset asenteet vastauksena yksilön oikeuksia loukkaaviin tekoihin *konstituoivat* yksilön *de facto* normatiivisen statuksen oikeudenhaltijana eli tekevät siitä sosiaalisen tosiasian.
2. Vain käytäntö, johon kuuluu laillisessa järjestyksessä määrätty kova kohtelu vastauksena laissa määriteltyjen oikeuksien loukkaamiseen (eli rankaiseminen) ilmaisee säännönmukaisesti ja toiminnallisesti yhteiskunnallisia reaktiivisia asenteita tekijää kohtaan ja siten asianmukaista kunnioitusta ja arvostusta uhria kohtaan (vaikkei välttämättä uhrille itselleen).
3. Siis, vain käytäntö, jonka osana on rangaistus oikeuksien loukkauksista, konstituoii yksilön *de facto* oikeudenhaltijana.
4. On moraalisesti oikeutettua toimia tavalla, joka toteuttaa *de facto* yksilöiden *de jure*³ moraalisen statuksen vähintään moraalisten perusoikeuksien osalta.
5. Siis, rankaiseminen vähintään moraalisten perusoikeuksien loukkaamisesta on moraalisesti oikeutettua.

Tämä argumentti on luonnosmainen ja jättää monia kysymyksiä avoimeksi, esimerkiksi sen mistä oikeuksista on kyse ja millaista rangaistusta niiden toteutuminen vaatii. En tässä pyrikään vastaamaan niihin. Jo sanottu riittää kuitenkin ehdotuksen vertailemiseen muihin ekspressivismin muotoihin. Siinä kun Duffin kommunikatiivinen teoria korostaa rangaistuksen *tekijälle* lähettämää viestiä, statusekspressivismissä keskeistä on yhteiskunnan *uhriin* kohdistuvan arvostuksen ilmaiseminen. Karkeasti ottaen, se viestii kaikille, että me yhdessä arvostamme uhria kaikkien kanssa perustavasti tasavertaisena, joten tuomitsemme hänen kohtelemisensa tavalla, jota ei olisi voinut oikeuttaa hänelle vapaassa ja tasa-arvoisessa

³ Kuten Visa Kurki huomautti, on kenties paikallaan korostaa, että ilmauksella *de jure* viitataan tässä esseessä mielipiteistämme riippumattomiin moraalisiin totuuksiin, en positiiviseen lakiin.

keskustelussa. Samalla se toki kertoo myös tekijälle, että hänen tekonsa ei ole vain hänen ja uhrin välinen asia, vaan jotain, jonka koko yhteisö hylkää ja ottaa vakavasti.⁴ Tässä näemme yhteyden Hamptonin ajatukseen siitä, että rangaistus ikään kuin kiistää tekijän virheellisen arvoarvostelman omasta ensisijaisuudestaan uhriin nähden. Statusekspressivismissä rangaistus *luo* uhrille tasavertaisen oikeudenhaltijan aseman ja samalla riistää tekijältä hänen itselleen ottaman ylempiarvoisen statuksen – onhan hän esimerkiksi kohdellut toisen omistusoikeutta mitättömänä omaan etuunsa nähden, ikään kuin hän olisi kuningas joka voi mielivaltaisesti ottaa alamaisiltaan mitä ikinä sattuukin huvittamaan. Rankaiseminen ei siis vain kerro tekijälle, että hänen tekonsa tuomitaan ja että hänellä on syytä toimia toisin, vaan myös, ettei hän ole toisia tärkeämpi.

Oikeutuksen kannalta tekijälle kommunikointi ei kuitenkaan ole tässä näkemyksessä olennaista. Näin statusekspressivismi tekee myös selvän eron retributivismiin. Kuten Brooks oikein korosti, rangaistuksen ilmaisemien asenteiden tulee olla oikeutettuja. Mutta statusekspressivismin mukaan niitä ei oikeuta ainakaan ensisijaisesti se, että tekijä ansaitsee suuttumusta tekonsa takia, vaan se, että uhrin laillinen status tai asema ei vastaa hänen moraalista statustaan, jos häneen kohdistuvista rikkomuksista ei säännönmukaisesti seuraa kielteisten asenteiden toiminnallista ilmaisua. Toisella tavalla ilmaistuna, ensisijaista on, että uhri ansaitsee kunnioitusta ja arvostusta, joita hän ei nauti ilman tekoja, jotka ilmaisevat suuttumusta tai paheksumista tekijää kohtaan.⁵ Tässä on itse asiassa mahdollista mennä vieläkin pidemmälle ja liittää rangaistus poliittisen auktoriteetin oikeutukseen. On uskottavaa, että poliittinen vallankäyttö – weberiläinen paikallinen väkivaltamonopoli – on moraalisesti

⁴ Ninni Suni painotti, että tämä näkyy myös siinä, että jotkut rikokset ovat yleisen syytteen alaisia eivätkä asianomistajarikoksia.

⁵ Esseessä Kauppinen (2018) puolustan sitä, että toisiin kohdistuvat normatiiviset odotukset ja taipumus suuttua niiden rikkomisesta ovat erottamaton osa muun muassa henkilöiden oikeanlaista arvostamista. Kauppinen (2017) puolestaan selittää, kuinka tekojen vääräys liittyy olennaisesti paheksuttavuuteen, vaikka väärin tekojen tekijät eivät välttämättä ansaitse paheksuntaa eikä teon moraalinen sallittavuus sulje pois tekijän paheksuttavuutta.

oikeutettua *vain* jos se takaa, että yksilöiden *de jure* oikeudet toteutuvat *de facto*. Ainakin yksi syy siihen, miksi apartheidin aikainen Etelä-Afrikka ei ollut moraalisesti legitiimi valtio oli nimenomaan se, että mustia sai kohdella kaltoin rangaistuksetta.

4. Haasteita ja avoimia kysymyksiä

Yllä esittämäni viitteellinen muotoilu statusexpressivismistä ei tietenkään vastaa tyydyttävästi kaikkiin rangaistuksen oikeutukseen liittyviin kysymyksiin. Tässä viimeisessä osiossa käsitelen joitakin ilmeisiä haasteita ja avoimeksi jääviä kysymyksiä.

Lienee selvää, etteivät likikään kaikki rikokset kyseenalaista jonkun statusta oikeudenhaltijana tai tasavertaisena kansalaisena. Näin on ainakin silloin, kun kyseessä on uhrin rikos tai rikokseen ei sisälly itsestään riippumatonta vääryyttä (*malum in se*). Usein nämä kaksi piirrettä esiintyvät yhdessä. Onhan vaaraton ylinopeus tyhjällä tiellä malliesimerkki molemmista. Jos rangaistuksen oikeuttaa karkeasti oikeudenhaltijan aseman konstituominen asenteita toiminnallisesti ilmaisemalla, kuinka rankaiseminen voisi näissä tapauksissa olla oikeutettua? Siinä määrin kuin tähän haasteeseen voi vastata, vastauksen täytyy löytyä muusta kuin uhrin oikeudellisesta asemasta. Jos laajennamme perspektiiviä hieman, ei kuitenkaan ole vaikea löytää toista konstitutiivista tehtävää. Voimme sanoa, että rangaistus uhrittomista *mala prohibita* –rikoksista ilmaisee toiminnallisesti paheksuntaa yhteisesti sovittujen pelisääntöjen rikkomisesta ja konstituoi siten kansalaisten statuksen auktoriteetteina sosiaalisen elämän järjestämisessä.

Logiikka on tässä aivan sama kuin yllä – jos yhdessä sopimiamme sääntöjä voi rikkoa seuraamuksitta, meillä ei ole tosiasiallista auktoriteettia sääntöjen laatimiseen. Jos hyväksymme tämän, rangaistus *mala prohibita* -rikoksista on oikeutettu siinä määrin, kuin kansalaisille tosiaan kuuluu tällainen auktoriteetti. Tällaisella auktoriteetilla on selvästi rajansa – emme voi yhdessäkään kieltää mitä tahansa. Voisi sanoa, että itsessään neutraalin

tai hyvän tekotyypin kieltämisen täytyy olla perusteltua, missä perustelu nojaa tyypillisesti siihen, että kyseisen kaltaiset teot ovat omiaan aiheuttamaan haittaa tai vaaraa toisille, vaikka eivät aina tekisikään niin. Tällaisilla perusteilla voimme edustajiemme välityksellä päättää, että tietyllä nopeudella ajaminen muodostaa riskin, jota emme voi hyväksyä. Jos joku on piittaamaton tällaisesta päätöksestä, hän kyseenalaistaa yhteisön auktoriteetin ja ansaitsee siksi yhteisön paheksunnan. On kuitenkin hyvä muistaa, että joskus yritämme säännellä asioita, joiden sääntelyyn meillä ei ole moraalista auktoriteettia. Jos näin on, ei myöskään rankaiseminen ole oikeutettua – se loisi yhteisölle sellaisen *de facto* statuksen auktoriteettina, jota sillä ei *de jure* ole.

Päinvastaisessa suunnassa ekspressivismin haasteena oli, että kaikista *malum in se* -teoista ei pidä seurata rikosoikeudellista rangaistusta. Esimerkiksi uskottomuus tai rasistiset vitsit ovat väärin, mutta harvan mielestä niistä pitäisi edes sakottaa. Mutta miksi ei? Statusekspressivistit sanoo, että näin on siksi, etteivät ne ole sellaisia oikeudenloukkauksia, jotka vaativat yhteisön muodollisen tuomitsemisen ilmaisua uhrin aseman suojelemiseksi – esimerkiksi aviomiehellä ei ole oikeutta vaatia yhteisöä rankaisemaan uskotonta vaimoaan, koska niin tekeminen konstituoisi vaimon ikään kuin miehen omaisuutena. Tällaisia tekoja voi kyllä paheksua, mutta sitä ei pidä tehdä institutionaalisesti. (Toki on yhteyksiä, joissa rasistiset vitsit muodostavat sellaisen uhan kohteensa tasavertaiselle asemalle, että niistä on paikallaan rangaista.)

Entä muut perinteisen ekspressivismin ongelmat? Ensimmäinen haastehan oli, miksi yhteisön paheksuntaa pitäisi ilmaista kovalla kohtelulla eikä vain sanoilla tai rituaaleilla. Vastaukseni lienee jo selvä: ensinnäkin, kollektiiveille ei ylipäänsä ole perusteltua lukea nimenomaan reaktiivisia asenteita ilman niiden toiminnallista ilmaisua kovalla kohtelulla. Toiseksi, pelkkä sanallinen paheksunta rikoksesta ei luo uhrille tasavertaisen oikeudenhaltijan asemaa tai palauta tekijää hänelle kuuluvalla paikallaan – laillinen status luodaan vain

konkreettisten tekojen kautta. Myöskään kuurot tai valmiiksi katuivat rikolliset eivät muodosta haastetta tälle oikeutustavalle. Uhrin statusta nostaa jo se, että toiminnallisesti ilmaisemme paheksuntaa teosta, sisäistipä tekijä tämän tai ei. Toisaalta se, että tekijä jo valmiiksi katu tekoaan ei vaikuta rangaistuksen oikeutukseen, koska sen tarkoitus ei ole saada häntä katumaan vaan pikemminkin palauttaa hänet oikealle paikalleen. Tästä näkökulmasta Duffin kommunikatiivisen teorian ansio on ennen kaikkea siinä, että se osoittaa, että vankeusrangaistus voi kohdella myös tekijää kunnioittavasti järjellisenä olentona ja siten kumoaa yhden mahdollisen vastalauseen.

Monta kysymystä on kuitenkin tässä yhteydessä jätettävä avoimeksi. Yksi iso haaste liittyy rangaistuksen oikeasuhtaisuuteen. Esittämäni argumentit osoittavat onnistuessaan, että pyörävarkkaalle on oikeutettua esimerkiksi antaa sakot tai vankilatuomio pelkän hyvityksen lisäksi, ellei ole jotain lievennysperustetta. Mutta ne eivät suoranaisesti sano mitään siitä, millaisen haitan aiheuttaminen säännön rikkomisen johdosta on oikeutettua – sakot vai vankeus vai häpeäpaalu? Kuinka paljon sakkoja tai vankeutta? Tämä on toki haastava kysymys kaikille rangaistusteorioille. Statusekspressivismin lienee haettava vastausta siitä, kuinka tärkeitä oikeuksia ja kuinka vakavasti teko loukkaa ja millaisia kurinpitotoimia vaaditaan sen osoittamiseksi, että yhteiskunta ottaa nämä uhrin oikeudet vakavasti. Tässä myös tekijän mielentilalla on toki merkitystä – osoittaahan esimerkiksi huolimattomuudesta tehty oikeudenloukkaus vähemmän selvästi uhrin väheksyntää kuin piittaamaton oman edun ajaminen uhrin kustannuksella tai silkka pahantahtoisuus. Mutta lähtökohtaisesti väittäisin, että jos esimerkiksi pahoinpitelystä selviää ehdollisella vankeudella, se kertoo ettei yhteiskunta juuri piittaa uhrille tehdystä vääryydestä vaan ehkä asettaa etusijalle vankien määrään tai yhteiskuntaan sopeuttamiseen liittyvät tavoitteet. Kenties yhtenä heuristiikkana voisi käyttää sitä, olisiko voimankäyttö ollut moraalisesti oikeutettua vääryyden estämiseksi, jos se olisi ollut mahdollista ja välttämätöntä. Jos näin on, kuten epäilemättä pahoinpitelyn

tapauksessa olisi, vain vankeus tai siihen rinnastuva pakkokeinojen käyttö ilmaisee riittävästi uhrin ansaitsemaa arvostusta ja kunnioitusta.

Toinen avoimeksi jäävä haaste liittyy siihen, kuinka rankaiseminen tarkalleen ilmaisee yhteisön asenteita. Esimerkiksi Brooks (2012, 113-114) korosti sitä, että moniäänisessä yhteisössä ei välttämättä ole yhteisön jakamia asenteita. Pidän lupaavimpana vastauksena tähän, että kyseessä ovat sellaiset asenteet, joita meillä kansalaisina *pitäisi* olla ja jotka ovat sisäänrakennettuja liberaalin ja demokraattisen yhteiskunnan instituutioihin. Tämä mahdollistaa katkoksen kansalaisten ja yhteiskunnan asenteiden välillä, samoin kuin sen välillä, mitä paheksun kansalaisena ja mitä paheksun yksityishenkilönä. Näiden eri asenteiden välinen suhde ja niihin liittyvät ontologiset pulmat jäävät väistämättä tämän esseen ulkopuolelle.

Lopuksi

Kuvitellaan – ja tämä harjoitus voi tosiaan vaatia aikamoista mielikuvitusta – että pyöräni varastanut henkilö saadaan kiinni. On melkoisen epätodennäköistä, että olen hänen ainoa uhrinsa. Sen sijaan hän on todennäköisesti aiheuttanut haittaa ja ärtymystä lukuisille muillekin. Vaikka jättäisimme syrjään kysymyksen siitä, mitä hän ansaitsee ja mitä hyötyä (tai haittaa) tulevaisuuden kannalta sillä olisi, että häneltä riistetään tuntuvaksi aikaa vapaus päättää tekemisistään, voi hyvinkin olla mahdollista oikeuttaa yhteiskunnan paheksunnan kouriintuntuva ilmaiseminen. Rikollinen on kohdellut meitä uhreja ikään kuin meidän tahdollamme ei olisi minkäänlaista painoarvoa verrattuna hänen omiin haluihinsa ja tarpeisiinsa. Yhteiskunta voi näyttää, että meillä on sittenkin merkitystä vastaamalla rikollisen tekoihin tavalla, joka konkreettisesti ilmaisee meihin kohdistuvaa yhtäläistä

arvostusta – kohtelemalla rikollista yhtä kovin ottein kuin meitä oikeutetusti kohdeltaisiin, jos tekisimme hänelle niin kuin hän on tehnyt meille.⁶

Lähteet

- Boonin, David (2008). *The Problem of Punishment*. Cambridge University Press.
- Brooks, Thom (2012). *Punishment*. Routledge.
- Duff, R. A. (2001). *Punishment, Communication, and Community*. Oxford University Press.
- Feinberg, Joel (1965). The Expressive Function of Punishment. *The Monist* 49 (3):397-423.
- Glasgow, Joshua (2015). The Expressivist Theory of Punishment Defended. *Law and Philosophy* 34 (6):601–631.
- Habermas, Jürgen (1994). *Järki ja kommunikaatio. Tekstejä 1981-1989*. (Toinen, laajennettu painos.) Valikoinut ja suomentanut Jussi Kotkavirta. Gaudeamus.
- Hampton, Jean (1992). Correcting harms versus righting wrongs: The goal of retribution. *UCLA Law Review* 39: 1659–1702.
- Kauppinen, Antti (2015). Hate and Punishment. *Journal of Interpersonal Violence* 30 (10), 1719–1737.
- Kauppinen, Antti (2017). Sentimentalism, Blameworthiness, and Wrongdoing. Teoksessa *Ethical Sentimentalism*. Toim. Karsten Stueber ja Remy Debes. Cambridge University Press, 133–152.
- Kauppinen, Antti (2018). Valuing Anger. Teoksessa *The Moral Psychology of Anger*. Toim. Myisha Cherry ja Owen Flanagan. Rowman and Littlefield, 31–47.
- List, Christian & Pettit, Philip (2011). *Group Agency: The Possibility, Design, and Status of Corporate Agents*. Oxford University Press.

⁶ Kiitän Visa Kurkea ja Ninni Sunia arvokkaista kommentteista tekstin aiempaan versioon.

Murphy, Jeffrie G. & Hampton, Jean (1988). *Forgiveness and Mercy*. Cambridge University Press.

Sandel Michael J. 2012. *What Money Can't Buy: The Moral Limits of Markets*. Farrar, Straus and Giroux.

Strawson, Peter (1962). Freedom and Resentment. In *Proceedings of the British Academy, Volume 48: 1962*. pp. 1-25.

Tuomela, Raimo (2013). *Social Ontology: Collective Intentionality and Group Agents*. Oxford University Press.

Wringe, Bill (2016). *An Expressive Theory of Punishment*. Palgrave Macmillan.